

Vynohradova V. Ye. Methodological issues in the research of creativity of the Ukrainian and foreign psychological science. The concepts of an individual's ability to creative activity are discussed in this article. Attention is given not only from the philosophical and psychological point of views but also from the other perspectives of known authors that study the way of the development and improvement of the personality. Philosophical searches for the nature of the creative capacity led to the formation of genetic and social theories. A meaningful contribution to the research development in creative abilities is the detection of a system mechanism for the formation of the individual integrity of a person. This is a unity of alternating partial mechanisms, evolutionary – involutionary, and bifurcation. Current theoretical and methodological problems of the research of creativity and concepts of the development of creative capacity are analyzed. The contribution of the Ukrainian and foreign scientists concerning the psychological concept of the formation of creative abilities and their unique conceptual features is discussed. A personality is a system-forming factor in the issue of the development of capabilities. The individual's search for the personal entirety can be the aspect that makes scientific discoveries. Requirement of the individual development can lead to social development by consuming of new works, theories (noosphere), and inventions.

Key words: creativity, creative abilities, theory of creativity, talent, development, integrity, personality.

Отримано 2.05.2019

УДК 159.9.072.432

Гуд Ганна Олександрівна

РІВНЕВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРОЯВУ ТРИВОЖНОСТІ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ: ЕМПІРИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гуд Г. О. Рівнева диференціація прояву тривожності у молодших школярів: емпіричний аспект дослідження. У статті подано результати емпіричного дослідження тривожності молодших школярів, проведеного за допомогою застосування комплексу психодіагностичних методик. Проаналізовано особливості емоційної сфери учнів початкової школи; розкрито динаміку розвитку тривожності, як особистісної властивості. Вказано на особливості тривожності як форми прояву емоційного неблагополуччя, а саме: занепокоєння щодо навчання та спілкування з однолітками, очікування поганого ставлення зі сторони вчителів, батьків, однокласників, фрустрація потреби успіху. Емпірично засвідчено, що загальна шкільна тривожність у молодших школярів, які навчаються за традиційною системою освіти, переважно представлена високим рівнем. Виявлено, що школа, як соціальний інститут виступає стресогенним чинником та спричинює тривожність

Ключові слова: молодший шкільний вік, діти, тривожність, особливості тривожності, шкільний стрес, агресія, фрустрація.

Гуд А. А. Уровневая дифференциация проявлений тревожности у младших школьников: эмпирический аспект исследования. В статье представлены результаты эмпирического исследования тревожности младших школьников, проведенного с помощью применения комплекса психодиагностических методик. Проанализированы особенности эмоциональной сферы учеников младших классов; раскрыто динамику развития тревожности, как личностной характеристики. Указано на особенности тревожности как

форми проявлення емоціонального неблагополучия, а именно: беспокойство по обучению и общения со сверстниками, ожидания плохого отношения со стороны учителей, родителей, одноклассников, фрустрация потребности успеха. Эмпирически доказано, что общая школьная тревожность у младших школьников, которые обучаются по традиционной системе образования, преимущественно представлена высоким уровнем. Выявлено, что школа, как социальный институт выступает стрессогенным фактором и вызывает тревожность.

Ключевые слова: младший школьный возраст, дети, тревожность, особенности тревожности, школьный стресс, агрессия, фрустрация.

Постановка проблеми. Проблема емоційної незбалансованості набуває актуальності у зв'язку з інформаційними перевантаженнями і напруженим ритмом життя. Така ситуація властива для всіх вікових періодів, однак особливо травмуючою вона є для молодших школярів. Вчені пояснюють це через освоєння нового виду діяльності – навчання, формування довільних психічних функцій, виникнення рефлексії, самоконтролю, недостатньо сформованими вміння вчитися (Л. Божович, Б. Ельконін, В. Давидов, Т. Дригус, О. Дусавицький, К. Дрозденко, О. Казаннікова, С. Максименко, С. Ставицька, Т. Титаренко, Г. Хомич). Загострення проблеми полягає і в тому, що ускладнюються шкільні програми, підвищуються вимоги до рівня навчальних досягнень молодших школярів, які часто призводить до розвитку тривоги і закріплення тривожності як риси особистості. Доведено, що підвищена тривожність характеризується схильністю до переживань, побоювань та неспокою, що несприятливо позначається на життєвому сценарію дитини. І якщо врахувати, що тривожність як стійка характеристика часто розвивається саме з шкільним навчанням, то, без сумніву, вивчення проблеми дитячої тривожності у взаємозв'язку з сучасними умовами шкільного навчання залишається актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш ґрунтовно питання дитячої тривожності розкрито в працях таких учених, як: О. Казаннікова (вплив тривожності на інтелектуальну діяльність учнів), Є. Малкова, А. Прихожан (вікові аспекти тривожності та динаміка їх прояву); С. Ставицька (психолого-педагогічні умови подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку), Я. Омельченко, С. Прахова, А. Шамне (психологічні особливості молодших школярів з різним рівнем особистісної тривожності). Питання негативних переживань молодших школярів у дослідженнях учених у галузі вікової психології на рівні експериментального вивчення представлено недостатньо.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та визначити за допомогою психодіагностичних методик психологічні особливості прояву тривожності у дітей молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Сучасна модель навчання в початковій школі відрізняється від традиційної низкою особливостей, особливо в перших класах. Це зумовлено переходом навчальних установ до реалізації вимог Концепції Нової української школи, метою якої є розвантаження учнів, особливо першого класу, перехід на ігрові технології навчання, відсутність домашнього завдання та оцінювання тощо. Натомість, високі вимо-

ги ставляться до учнів старших класів початкової ланки, що, так чи інакше впливає на їхню емоційну сферу, через недостатню сформованість навчання, як діяльності із самоорганізації. Для з'ясування даної проблеми було проведено експериментальне дослідження з учнями молодшого шкільного віку на базі ЗОШ I-III ступенів №1 та Барського ліцею №2 м. Бар Вінницької області. Особливість експериментального дослідження полягала у з'ясуванні рівня тривожності в учнів 1-4 класів, які навчаються в типовій школі та ліцею.

Загальна кількість досліджуваних становила 109 респондентів молодшого шкільного віку: учні 1-4 класів. Серед них, учнів перших класів – 33 (дівчат 18; хлопців 15); другі класів – 23 (дівчат 16; хлопців 7); треті класів – 29 (дівчат 14; хлопців 15); четверті класів – 24 (дівчат 9; хлопців 15).

Констатувальний експеримент включав два етапи. На першому етапі було здійснено різнобічний аналіз психолого-педагогічної літератури та встановлено, що попри чималу наявність теоретико-експериментальних досліджень з обраної проблеми, вона залишається недостатньо вивченою. Таким чином, соціальна значущість проблеми, необхідність подальшого розширення теоретичних та експериментальних даних, зумовило здійснення емпіричного дослідження тривожності, її впливу та наслідків у психологічному розвитку молодших школярів (другий етап).

Для визначення рівня тривожності, агресії, їх спрямованості та інтенсивності в емоційній сфері молодших школярів в ситуаціях навчальної та міжособистісної взаємодії, ми застосували графічну методику Є. Романової «Кактус». Задля аналізу результатів діагностики було задіяно контент-аналіз. На першому етапі нами було виокремлено групи властивостей, що найчастіше представлено у молодших школярів 1-4 класів, на другому – визначено кількісний показник за вибірками окремо.

Отже, на вибірці учнів першого класу домінують такі групи властивостей, що уособлюють емоційну сферу молодших школярів.

1. Егоцентричність, прагнення до лідерства, імпульсивність, оптимістичність, потреба у родинному захисті, почуття сімейної спільності – 19,4%
2. Залежність, невпевненість; скритність, інтравертованість, обережність, прагнення до самотності – 12,9%
3. Оптимістичність; екстравертованість, потреба у родинному захисті, почуття сімейної спільності – 12,9%
4. Екстравертованість; відкритість, демонстративність, оптимістичність, потреба у родинному захисті, почуття сімейної спільності – 9,7%
5. Агресивність (високий ступінь), імпульсивність, невпевненість, прагнення до самотності – 9,7%
6. Тривожність, інтравертованість, скритність, обережність, прагнення до самотності – 6,5%

Аналіз вибірки учнів другого класу дозволив виокремити такі групи:

1. Агресивність, егоцентричність, прагнення до лідерства, демонстративність, відкритість, тривожність, інтравертованість, потреба у родинному захисті, почуття сімейної спільності – 40 %.

2. Егоцентричність, прагнення до лідерства, оптимістичність/тривожність, інтравертованість, потреба у родинному захисті, почуття сімейної спільності – 25%.
3. Залежність, невпевненість, оптимістичність, екстравертованість, потреба у родинному захисті, почуття сімейної спільності – 10%.
4. Імпульсивність, залежність, демонстративність, відкритість, оптимістичність, екстравертованість, потреба у родинному захисті, почуття сімейної спільності – 10%.

За результатами отриманих даних у респондентів третього класу виділено наступні:

1. Егоцентричність, прагнення до лідерства, імпульсивність, оптимістичність, жіночність, інтравертованість, потреба у родинному захисті, почуття сімейної спільності – 48,3%.
2. Агресивність, імпульсивність, залежність, невпевненість, тривожність, екстравертованість, потреба у родинному захисті, почуття сімейної спільності – 10,3%.
3. Залежність, невпевненість, оптимістичність, інтравертованість, потреба у родинному захисті, почуття сімейної спільності – 10,3%.

У дітей четвертого класу превалюють такі групи властивостей:

1. Агресивність (низький ступінь), егоцентричність, прагнення до лідерства, оптимістичність, інтравертованість, потреба у родинному захисті, почуття сімейної спільності – 40%.
2. Агресивність, імпульсивність, егоцентричність, прагнення до лідерства, тривожність, екстравертованість, прагнення до самотності – 36%.

Таким чином, варто зазначити, що в усіх групах респондентів спостерігається присутність такої особистісної властивості як егоцентричність, кількісна частка котрої збільшується починаючи з першого класу та досягає максимального значення у четвертому. Егоцентризм учнів початкової школи також проявляється у вигляді конфліктності, неефективної комунікації, поганих стосунків з однолітками та спричиняє прояви агресії. Слід відзначити динаміку розвитку агресивності, яка в першому класі проявляється у незначній кількості дітей. Однак, починаючи з другого класу, кількісний та якісний показник агресивності у молодших школярів збільшується. В четвертому класі яскраво виражається полярність високого та низького рівнів агресивності у поєднанні з іншими особистісними властивостями. Тривожність превалює у вибірці учнів першого класу у поєднанні з інтравертованістю, прагненням до самотності.

Для визначення рівнів шкільної тривожності дітей молодшого шкільного віку застосовувалася методика «Тест шкільної тривожності Б. Філіпса». Її застосування у дослідженні дозволило виявити специфіку загальної тривожності, як відносно усталеного особистісного утворення, що неминуче супроводжує навчальну діяльність.

Результати отриманих даних дали можливість констатувати рівень основних чинників шкільної тривожності у досліджуваних школярів. В узагальненому вигляді вони подані в таблицях, наданих нижче.

Психологічні особливості прояву тривожності у перших класах початкової школи (за тестом Філіпса)

Тривожність у перших класах (за тестом Філіпса)									
	Особистісна	Загальна шкільна	Переживання соц стресу	Фрустрація досягнення успіху	Страх самовираження	Страх ситуації перевірки знань	Страх не відповідати очікуванням	Низький фізіологічний опір стресу	Проблеми та страхи у взаєминах з учителями
Середнє значення	20,8	13,7	8,3	8,63	3,73	2,97	3,43	3,63	4,50
Станд. відхилення	5,9	3,4	1,6	1,7	1,5	1,3	1,0	1,3	1,5
Доверит.інт.	2,1	1,2	0,6	0,6	0,5	0,5	0,4	0,5	0,5
Мін. знач	18,73	12,50	7,74	8,00	3,19	2,50	3,07	3,16	3,97
макс. знач	22,93	14,97	8,86	9,27	4,28	3,43	3,79	4,11	5,03
Значення показників у відсотках									
Низький рівень	36,4	36,4	18,2	39,1	33,3	27,3	39,43	39,4	24,28
Середній рівень	27,3	21,2	33,3	36,4	15,1	39,4	0	21,2	48,5
Високий рівень	27,3	33,3	39,4	39,1	42,4	24,2	51,5	30,3	18,2

Аналіз кількісних даних таблиці показує, що найбільш високий рівень тривожності відзначається за факторами «переживання соціального стресу» – 39,4%, «страх самовираження» – 42,4%, «страх не відповідати очікуванням оточуючих» – 51,5%, що можна пояснити як об'єктивними (нове соціальне середовище; поява нових обов'язків; відсутність досвіду навчання, спілкування, побудови міжособистісних зв'язків тощо), так і суб'єктивними (індивідуально-типологічні особливості, підвищена чутливість) особливостями та складністю адаптаційного періоду навчання в школі. Разом з тим, слід відзначити середній рівень факторів «страх перевірки знань» та «проблеми та страхи у взаєминах з учителями», що свідчить про переваги нової освітньої програми «Нова українська школа», яка передбачає менше навчальне навантаження дітей шляхом впровадження інтерактивного та інтегративного підходів до вивчення дисциплін.

Як впливає з таблиці 2, у учнів других класів превалює: високий рівень факторів «страх самовираження» – 47,8 %; «страх не відповідати очікуванням» – 39,1 % що свідчить про яскраво виражену потребу соціального схвалення, прийняття себе оточуючими та тривога з приводу очікування негативних оцінок.. Показник фактору «низький фізіологічний опір стресу» – 34,8% демонструє знижену пристосованість до будь-яких ситуацій стресового характеру та ймовірність неадекватного, деструктивного реагування

на тривожний чинник середовища. Цікаво, що у учнів других класів майже відсутня фрустрованість щодо успіхів й страх оцінювання знань, що пов'язано зі адекватним стилем взаємодії вчителя з учнями, який передбачає прийняття, розуміння й визнання дитини, формує установку на прогнозування успіху, активне ставлення до власних переживань.

Таблиця 2.

Психологічні особливості прояву тривожності у других класах початкової школи (за тестом Філіпса)

Тривожність у других класах (за тестом Філіпса)									
	Особистісна	Загальна шкільна	Переживання соц стресу	Фрустрація досягнення успіху	Страх самовираження	Страх ситуації перевірки знань	Страх не відповідати очікуванням	Низький фізіологічний опір стресу	Проблеми та страхи у взаєминах з учителями
Середнє значення	19,4	13,7	8,15	8,8	4	2,9	3,25	3,55	4,45
Станд. відхилення	7,3	4,1	1,6	1,7	1,7	1,5	1,2	1,4	1,7
Доверит.інт.	3,2	1,8	0,7	0,8	0,7	0,7	0,5	0,6	0,7
Мін. знач	16,2	11,9	7,4	8,0	3,2	2,2	2,7	2,9	3,7
макс. знач	22,6	15,5	8,8	9,6	4,7	3,6	3,8	4,2	5,2
Значення показників у відсотках									
Низький рівень	26,0	30,4	21,7	43,5	21,7	39,1	26,0	26,0	30,4
Середній рівень	34,8	21,7	34,8	13,0	17,4	21,7	21,7	26,0	39,1
Високий рівень	26,0	34,8	30,4	30,4	47,8	26,0	39,1	34,8	17,4

За результатом отриманих даних можна констатувати що переважає показник високого рівня «загальної шкільної тривожності» – 44,8 %, а також високий рівень факторів «переживання соціального стресу» й «страх самовираження» – по 34,5 %. Таким чином, для цих учнів загальний емоційний стан, пов'язаний з різними формами їх залучення до шкільного життя, є негативним, напруженим та не сприяє встановленню соціальних контактів. Крім того, отримані дані свідчать про те, що в колективі для більшості дітей немає сприятливих умов для комунікації, особливо з однолітками. Водночас показники «фрустрація досягнення успіху», «страх не відповідати очікуванням», «проблеми та страхи у взаєминах з учителями» демонструють низький рівень – по 34,5%.

Наприкінці навчання у початковій школі можна спостерігати динаміку розвитку показників «особистісна тривожність», «загальна шкільна тривожність» – високий рівень виявляють 37,5 % школярів, а також підвищуються кількісні показники високого рівню «страх ситуації перевірки знань» (33,3 %) та «низький фізіологічний опір стресу» (33,3%).

Психологічні особливості прояву тривожності у третіх класах початкової школи (за тестом Філіпса)

Тривожність у третіх класах (за тестом Філіпса)									
	Особистісна	Загальна шкільна	Переживання соц стресу	Фрустрація досягнення успіху	Страх самовираження	Страх ситуації перевірки знань	Страх не відповідати очікуванням	Низький фізіологічний опір стресу	Проблеми та страхи у взаєминах з учителями
Середнє значення	24,00	12,62	6,88	7,65	3,38	2,15	2,96	3,96	4,81
Станд. відхилення	8,6	4,8	2,0	1,6	1,2	1,6	1,7	1,6	1,6
Доверит. інт.	3,4	1,8	0,8	0,6	0,5	0,6	0,7	0,6	0,6
Мін. знач	20,59	10,76	6,11	7,04	2,91	1,53	2,30	3,32	4,20
макс. знач	27,41	14,47	7,66	8,27	3,86	2,78	3,63	4,60	5,41
Значення показників у відсотках									
Низький рівень	31,0	27,6	34,5	34,5	24,1	20,7	34,5	24,1	34,5
Середній рівень	31,0	17,2	20,7	24,1	24,1	34,5	27,6	34,5	17,2
Високий рівень	27,6	44,8	34,5	24,1	34,5	27,6	27,6	31,0	31,0

Отже, саме наприкінці навчання у початковій школі у дітей, що навчаються за традиційною державною освітньою програмою, констатуємо високий рівень тривожності, який зумовлений нервово-психічними напруженнями під час складання ДПА, неврахуванням педагогами типологічних особливостей вищої нервової діяльності учнів, надмірною інформаційною перенасиченістю навчальних предметів, ускладненість навчальних програм тощо. За результатами констатувального експерименту на загальній вибірці учнів початкової школи, нами виявлено, що показник «особистісна тривожність» у молодших школярів представлено переважно мінімальними (44%) та середніми (15%) значеннями, проте 38% осіб цього віку виявляють високий рівень особистісної тривожності, як вагомій властивості. Таким чином, фактор «особистісна тривожність» не є чинником, що об'єктивно сприяє підвищенню інших видів тривожності або слугує підґрунтям шкільного стресу.

Проте, «загальна шкільна тривожність» переважно представлена високим рівнем – 44 % молодших школярів виявляють саме такий показник, хоча 42 % демонструють низький рівень даного фактора. Цей вид тривожності, що характеризує взаємодію учня з різними компонентами шкільної освітньої системи, позбавляє дитину психологічного комфорту та є центральною ланкою хронічної неуспішності.

**Психологічні особливості прояву тривожності у четвертих класах
початкової школи (за тестом Філіпса)**

Тривожність у четвертих класах (за тестом Філіпса)									
	Особистісна	Загальна шкільна	Переживання соціального стресу	Фрустрація досягнення успіху	Страх самовираження	Страх ситуації перевірки знань	Страх не відповідати очікуванням	Низький фізіологічний опір стресу	Проблеми та страхи у взаєминах з учителями
Середнє значення	21,71	13,43	7,29	8,14	3,29	2,90	2,76	4,14	5,29
Станд. відхилення	8,6	5,2	1,9	2,2	1,9	1,9	1,3	0,8	1,1
Доверит.інт.	3,7	2,2	0,8	0,9	0,8	0,8	0,5	0,3	0,5
Мін. знач	18,02	11,20	6,47	7,20	2,46	2,11	2,21	3,80	4,80
макс. знач	25,41	15,66	8,10	9,08	4,11	3,70	3,32	4,48	5,78
Значення показників у відсотках									
Низький рівень	33,3	37,5	20,8	20,8	37,5	37,5	33,3	20,8	16,7
Середній рівень	16,7	12,5	45,8	41,2	20,8	16,7	29,2	33,3	41,2
Високий рівень	37,5	37,5	20,8	25	29,2	33,3	25	33,3	29,2

Показник «переживання соціального стресу» переважно представлений низьким (36%) та середнім (32 %) рівнями на відміну від високого (29%) рівню. Таким чином, варто зазначити, що у молодших школярів, ймовірно, ще не оформилось уявлення поняття «соціальний інститут», тому й страху не виявлено.

У молодших школярів виявлено високий рівень (39%) «фрустрації щодо досягнення успіху», що свідчить про вплив академічних досягнень на становлення фрустрованості молодших школярів. Тому педагогам варто проводити роботу з дітьми щодо об'єктивного сприймання власних академічних успіхів та очікувань з цього приводу.

Показник «страх самовираження» виявлено у 53% (високий рівень) й 44% (низький рівень), що цікаво, середній рівень майже відсутній. Таке полярне ставлення до самовираження спричинюється в цілому ставленням до школи. Так, більшість сучасних молодших школярів не відчувають можливості щодо самовираження у рамках школи тому й не відчувають страху. Проте, учні, які виявляють високий рівень за цим показником, не відчувають упевненості щодо об'єктивного сприймання учителями специфіки їх самовираження.

Більшість учнів початкової школи (46 %) не виявляють страху перед оцінюванням їх знань. Такий результат можна віднести до успішного впровадження ідей сучасної української школи, що поступово корегує роль оцінки, як показнику знань учнів. Адже викликані оцінкою переживання призво-

дять до неадекватних реакцій учня на свої невдачі. Натомість показник «страх не відповідати очікуванням» свідчить про те, що більшість молодших школярів переймаються через можливість не відповідати соціальним нормам. Так, 40 % школярів виявили високий рівень за цим показником, 30 % – виявили низький рівень. Доволі значна частка молодших школярів не відчуває потребу стати референтними особами. Тобто, соціальний контроль ще не є таким, що викликає деформацію особистості.

Стосовно показнику «низький фізіологічний опір стресу» варто зазначити, що молодші школярі виявляють, як низький рівень цього показнику – 30 %, так і високий – 30 %.

Окрім цього, менша частина досліджуваних виявляє страхи пов'язані із відносинами з вчителями. Так, 41% досліджуваних за показником «Проблеми та страхи у взаєминах з учителями» виявили саме низький рівень, втім, 26% – високий рівень, а 30 % – середній рівень. Таким чином, молодші школярі не демонструють страхів й тривоги щодо особистості вчителя, його соціальної ролі.

Узагальнені результати дослідження подані в таблиці 5.

Таблиця 5.

Психологічні особливості прояву тривожності у молодшому шкільному віці (за тестом Філіпса)

Тривожність у молодшому шкільному віці (за тестом Філіпса)									
	Особистісна	Загальна шкільна	Переживання соц стресу	Фрустрація досягнення успіху	Страх самовираження	Страх ситуації перевірки знань	Страх не відповідати очікуванням	Низький фізіологічний опір стресу	Проблеми та страхи у взаєминах з учителями
Середнє значення	21,6	13,4	7,7	8,3	3,6	2,7	3,1	3,8	4,7
Станд. відхилення	7,7	4,3	1,8	1,8	1,6	1,6	1,3	1,3	1,5
Доверит. інт.	1,5	0,8	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Мін. знач	20,04	12,5	7,3	7,9	3,3	2,4	2,9	3,6	4,4
макс. знач	23,11	14,2	8,04	8,7	3,9	3,04	3,4	4,08	5,04
Значення показників у відсотках									
Низький рівень	44	42	36	34	44	46	30	35	41
Середній рівень	15	11	32	24	0	23	27	27	30
Високий рівень	38	44	29	39	53	28	40	35	26
Параметрична кореляція R Пірсона		-0,769	-0,544	-0,586	-0,546	-0,619	-0,603	-0,287	-0,389

Окрім цього, нами виявлено кореляційний зв'язок між змінними: «особистісна тривожність» та «загальна шкільна тривожність», «переживання соціального стресу», «фрустрація досягнення успіху», «страх самовираження», «страх ситуації перевірки знань», «низький фізіологічний опір стресу», «проблеми та страхи у взаєминах з учителями».

У такий спосіб, високий негативний кореляційний зв'язок (зворотно пропорційний) виявлено між показниками: «особистісна тривожність» та «загальна шкільна тривожність» (- 0,76), «особистісна тривожність» та «страх самовираження» (- 0,62), «особистісна тривожність» та «страх ситуації перевірки знань» (- 0,60). Тобто, особистісна тривожність є чинником, що впливає на загальну шкільну тривожність, страх самовираження й страх ситуації перевірки знань. Однак, чим нижче особистісна тривожність, тим нижче страх самовираження, ситуації перевірки знань і, навпаки. Ймовірно, власне соціальна ситуація, що уособлює освітня система, є чинником, який «підкріплює» особистісні властивості молодших школярів і спричинює шкільний стрес.

Цікавим є той факт, що виявлено негативний кореляційний зв'язок (зворотно пропорційний), котрий визначений, як середній між показниками «особистісна тривожність» та «переживання соціального стресу» (-0,54), «особистісна тривожність» та «фрустрація досягнення успіху» (-0,59). Тобто можна зробити висновок про те, що певним чином низькі показники особистісної тривожності виявляють зв'язок із низькими рівнями переживання соціального стресу та фрустрацією досягнення успіху, і, навпаки. Отже, особистісна тривожність є чинником, що сприяє очікуванню неуспішності, проявам і наслідкам фрустрації саме у молодшому шкільному віці.

Виявлено також низький негативний кореляційний зв'язок (зворотно пропорційний) між показниками «особистісна тривожність» і «низький фізіологічний опір стресу» та «проблемами і страхами у взаєминах з учителями». У цьому сенсі можемо говорити про певну тенденцію щодо можливості зв'язку в окремих випадках між високим рівнем особистісної тривожності у молодших школярів та високим рівнем низького фізіологічного опору стресу; між високим рівнем особистісної тривожності та проблемами й страхами, пов'язаними із взаєминами з учителями.

Висновки. На основі здійсненого аналізу емпіричних даних констатувального дослідження особливостей тривожності у молодшому шкільному віці виявлено психологічні особливості зазначеного феномену, а саме: проаналізовано особливості емоційної сфери молодших школярів, показники розвитку тривожності, як особистісної властивості й характеристики шкільного життя, що спричинюють шкільний стрес й шкільну тривожність в цілому, а також зв'язок цих критеріїв між собою.

Також проаналізовано особливості емоційної сфери й ставлень учнів молодшого шкільного віку й виокремлено групи властивостей у відповідності із ставленнями окремо по класах.

Емпіричний аналіз засвідчив, що:

1. Тривожність, як показник особистісної сфери учнів молодшого шкільного віку здійснює вплив на характеристики шкільного життя молодших

школярів. Зафіксовано негативний кореляційний зв'язок між показниками: «загальна шкільна тривожність», «переживання соціального стресу», «фрустрація досягнення успіху», «страх самовираження», «страх ситуації перевірки знань», «низький фізіологічний опір стресу», «проблеми та страхи у взаєминах з учителями». Найщільніший негативний кореляційний зв'язок (зворотно пропорційний) виявлено між показниками: «особистісна тривожність» та «загальна шкільна тривожність» (- 0,76), «особистісна тривожність» та «страх самовираження» (- 0,62), «особистісна тривожність» та «страх ситуації перевірки знань» (- 0,60).

Найменший негативний кореляційний зв'язок (зворотно пропорційний) виявлено між показниками «особистісна тривожність» та «низький фізіологічний опір стресу» й «проблеми та страхи у взаєминах з учителями».

2. Визначено, що загальна шкільна тривожність переважно представлена високим рівнем. Таким чином, школа, як соціальний інститут є стресогенним чинником та спричинює тривожність. У молодших школярів виявлено високий рівень фрустрації щодо досягнення успіху, який приводить до академічної неуспішності, посилення страху та тривожності, оскільки дитина не може адекватно сприйняти оцінку чи зауваження вчителя.

3. Найсуттєвішим чинником шкільного стресу у молодших школярів виступає страх самовираження. Соціальна ситуація сучасного освітнього простору не завжди відповідає потребам молодших школярів щодо самореалізації. Однак, навчальні заклади, котрі мають можливості щодо самовираження учнів цього віку демонструють незначні прояви шкільної тривожності. Творчість, можливість виявити власну креативність, індивідуальність в цілому є чинником, що знижує негативні прояви шкільного стресу.

4. Емпіричні дані свідчать про те, що завдяки освітній програмі «Нова українська школа», яка передбачає менше навчальне навантаження дітей, зменшується вплив таких характеристик шкільного життя, як проблеми та страхи у взаєминах з учителями, страх перевірки знань. Тобто, трансформується ставлення до авторитету вчителя й значущості оцінювання як такого.

Перспективами подальших досліджень вбачаємо у розробленні програми психокорекційної роботи з учнями, у яких констатовано високий рівень тривожності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Боришевський М. Й.* Особистість у вимірах самосвідомості [монографія] / Мирон Йосипович Боришевський. Суми, Вид. «Еллада», 2012. – 608 с.
2. *Казаннікова О. В.* Особливості проявів тривожності в молодших школярів / Олена Василівна Казаннікова. // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – С. 176–180.
3. *Максименко К. С.* Психічні стани як вияв існування особистості / Ксенія Сергіївна Максименко // Наук. записки / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України; за ред. С. Д. Максименка. Вип. 26. – Київ, 2005. – С. 62-67.
4. *Максименко С. Д.* Генетична психологія учіння людини: монографія / Сергій Дмитрович Максименко. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. – 206 с.
5. *Марусинець М. М.* Вікова і педагогічна психологія з основами психодіагностики: навчальний посібник / М. М. Марусинець, О. О. Мішкулинець. – Київ: ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. – 439 с.

6. Помиткіна Л. В. Соціально-психологічні чинники шкільної тривожності молодших школярів / Л. В. Помиткіна, М. П. Полухіна // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Максименка. – Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2015. – Т. 10 : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 27. – С. 482-492.

REFERENCES TRANSLITERATED

1. Boryshevskiy, M. Y. (2012). Osobystist u vymirakh samosvidomosti [Personality in the measurements of self-consciousness]. Sumy, Vyd. «Ellada» [in Ukrainian].
2. Kazannikova, O. V. (2014). Osoblyvosti proiaviv tryvozhnosti v molodshykh shkoliariv [The anxiety features in the primary schoolchildren]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu – Scientific Herald of Kherson State University, 176–180 [in Ukrainian].
3. Maksymenko, K. S. (2005) Psykhichni stany yak vyiv isnuvannia osobystosti [Mental states as a manifestation of the existence of a personality]. Naukovi zapysky – Scientific notes, issue 26, 62-67 [in Ukrainian].
4. Maksymenko, S. D. (2017) Henetychna psykholohiia uchinnia liudyny: monohrafiia Genetic psychology of human learning: monograph]. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo» [in Ukrainian].
5. Marusynets, M. M., & Mishkulynets, O. O. (2018) Vikova i pedahohichna psykholohiia z osnovamy psykholohichnoyi nauky: navchalnyi posibnyk [Age and pedagogical psychology with the basic of psychodiagnosics]. Kyiv: OLDI-PLIUS [in Ukrainian].
6. Pomytkina, L. V., & Polukhina, M. P. (2015). Sotsialno-psykhologichni chynnyky shkilnoi tryvozhnosti molodshykh shkoliariv [Social and psychological factors school anxiety younger pupils]. Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of psychology Vol. 10, 27, 482-492 [in Ukrainian].

Hud H. O. Level differentiation of anxiety displays in junior pupils: empirical aspect of the research. The article presents the results of an empirical study devoted to the study of psychological peculiarities of anxiety in junior school age. The peculiarities of the emotional sphere of junior pupils have been analyzed. The indicators of anxiety development as a personal attribute and forms of manifestation of emotional distress have been singled out namely: anxiety about learning and communication with peers waiting for bad attitude on the part of teachers, parents and peers, frustration of the need for success, aggression. It has been determined that anxiety, as an indicator of the personal sphere of pupils of junior school age has a significant impact on the characteristics of school life of children. It has been testified empirically that general school anxiety among junior pupils is predominantly represented by a high level. From receiving results it is clear that the higher of level of alarming the more are inclined to stresses at school. It has been revealed that the school as a social institution acts as a stressed factor and causes anxiety. Empirical evidence suggests that in today's Ukrainian school the influence of such characteristics of school life as problems and fears in relationships with teachers and fears of verification of knowledge are reduced. The attitude towards the authority of the teacher and the significance of evaluation are transformed.

Key words: junior school age, children, anxiety, peculiarities of anxiety, school stress, aggression, frustration.

Отримано 1.06.2019